

Radics Viktória

„Ütött-kopott történelmi kofferünk”

Danilo Kiš visszahívása

„Magyarország volt Kiš mesés északi országa. A kávéházakban magyar románcokat énekelt. A boldogtalan, a lázadást dicséző Adyt szavalta, a »halál rokonát«.

Miro Glavurtić

Az „utolsó jugoszláv írónak” vallotta magát, és a szerbhorvátot tartotta az anyanyelvének – a nyelvnek, melyen „ír és álmodik”. A lexikoncikkek hagyományos kezdőmondata Danilo Kiš esetében nehezen megfogalmazható, s ha a kérdést feszegetni kezdjük, máris életnek és művnek (meg a történelemnek) legrázósabb kérdéseivel szembesülünk. Sőt még metafizikai kérdésekkel is! Jugoszlávia nincs többé, szerbhorvát nyelv, mondják, szintűgy nincsen, Danilo Kiš azonban *van* – létezik, mint különleges, soktényezős identitás, mint összecserélhetetlen szellem és sokunknak hiányzó intellektuális minőség. Ő szebben fejezte ki ezt a transzcendenciát: fellegről, páráról, északi fényről, távoli visszhangról beszélt. Igaz, később, élete vége felé keserűbben, szkeptikusabban fogalmazott, de második regényéből, a *Fövenyórából* kiszemezhető és élvezhető az idézet:

„Mi értelme annak, ami van és ami nincs (ám ami lehetne), mi értelme mindennek, ha a testtel, a szemmel, a herékkel együtt meghal a szellem is, ez a felleg, a szív magja az elhaló szív szívében. Ugyan mi, ha nem a veszendő test porának túlélése, hogy a múlt, a jelen meg a jövő, a felismerések és a sejtelmek, a finom por s a felleg, az érzékek örleménye, a szív és az agy örleménye a lehető legtokéletesebb kvintesszenciába sűrűsödjek, hogy mindez összegyűljön egy kicsiny, örök felhőbe, fellegpárába, és tovább éljen mint felismerés és lényeg.”

A *Fövenyórában* az „Egy örült feljegyzései” című fejezetek egyikében található a fenti magocska. Ez az „örült” a regényben Danilo Kiš alakmása, s egyúttal az Auschwitzban eltűnt apjái is: olyan szellemi keresztelés és olyan örület, mely keresztülhúzta a történelem gyilkos számításait. Az „örültnek” az a mániája, hogy túljárjon a halál eszén, és a semmi kapuján átsempésszen valami maradandót, alig is valamit: legalább egy tiszta absztrakciót, legalább metaforákat, melyek „összegyűjtik azt a kevés emberséget és azt a kis szeretetet, ami ezt az életet kitette”. Bárkát akar csinálni vagy herbáriumot, kéziratot hagyni maga után, valamit, ami megmentené „a tiszta lét kristályszemcséit”.

„A holttestem lesz az én bárkám”, írja, „a halálom pedig hosszú utazás az örökkévalóság hullámain. Semmi a semmiben.” A bárkában mégis összegyűjthető – a gyűjtés, a tömörítés, a sűrítés is mániája az „örültnek”, formaelve az írónak – „minden, ami kedves volt a lelkemnek, emberek, madarak, vadak és növények, minden, amit a szememben és a szívemben, testem és lelkem háromszintes hajójában hordozok”. Máskor herbáriumról képzelődik, és „keserű földi füvekkel, az ember szívéből sarjadó füvekkel”, „fanyar pannon növényekkel” akarja megneemesíteni „az örökkévalóság elképzelhetetlen ürességét”.

Ez a herbárium a mű metaforája: „Talán majd a fiam lesz az, aki egy napon napvilágra hozza pannon herbáriumomat, kiadja jegyzeteimet (melyek befejezetlenek és tökéletlenek, mint minden, ami emberi).” De lehet, gondolja az örült, hogy csak a tébolya és az álma marad utána...

Mindegy: „Mindaz, ami túléli a halált, apró, semmis kis diadal a semmi örökkévalósága fölött – az emberi nagyság és Jahve kegyelmének bizonyítéka. Non omnis moriar.”

1989. október 15-én, Párizsban következett be a végzetes pillanat, amikor Danilo Kiš meghalt, és vele az apja is, Kis Ede, avagy Eduard Kiš. Övele, a bizonytalan egzisztenciájú, számkivetett magyar zsidóval vette kezdetét az az életpálya, melynek az egyik legkülönösebb és legszebb közép-európai irodalmi opust köszönhetjük.

Kis Ede 1889-ben született a Zala megyei Kerkabarabáson, asszimilálódott zsidó családban, mely 1902-ben magyarosította a nevét Kohnról Kisre. Alsólendván és Zalaegerszegen járt iskolába, majd a Magyar Királyi Vasutak köztisztviselője lett. Fiume, Zágráb és Pécs környékén teljesített szolgálatot. Nem tudni, miért, 1920-ban a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság alkalmazásába kéri át magát, és nyugdíjazásáig a Jugoszláv Államvasutak kötelékében dolgozik ellenőri, főfelügyelői tisztségben. 1925-ben felveszi a jugoszláv állampolgárságot. Ugyan miért váltott hazát?

Kis Ede alkoholista volt, és valószínűleg mánia-depressziós; hontalan, elveszett, gyökértelen és nagyravágyó férfi.

Életrajz

Csodálatos alkoholista volt Eduard Kohn.

Fényes szemüveget hordott, és mintha szivárványon keresztül nézte volna a világot.

1.

Kisiskolásként a többiek után kellett vizelnie, mert körül volt metélve.

Valamikor a pék lányát szerette, s akkoriban egy kicsit boldog is volt.

Amikor a lány megtudta, hogy körül van metélve, úgy érezte, nem tudná vele megosztani ágyát.

Attól fogva hegedűszóra mulatta el pénzét, és cigányokkal ölekezett.

2.

A szél széjjelhordta hamuját a krematórium

karcsú kéményén keresztül, föl, föl...

egészen a szivárványokig.

– írta a fia egy ifjúkori zsenyéjében, 1955-ben (Bozsik Péter fordítása), s ezzel rátalál arra az akkordra, mely majd egész életét végigkíséri. Tizenöt év lelki, szellemi és írói munkája szükségeltetik ahhoz, hogy feldolgozza csodálatos apja boldogtalan életét és borzalmas halálát.

Eduard Kiš nem sokkal azután, hogy felvette a jugoszláv állampolgárságot, „hosszú és kínos bűnvádi és fegyelmi eljárás után” felfüggesztik köztisztviselői állásából, 1928-ban pedig nyugdíjazzák. A dokumentumokból nem derül ki, mi történt; gyanús dolgok... „Ebből a hajszából testben, lélekben összetörve, anyagilag tönkremenne kerültem ki, és hosszú éveken át tartó lelki depressziomat különféle állami intézetekben gyógyítva végre sikerült meggyógyulnom...”, írta egy levelében tiszta magyarsággal.

A fia majd fél életen át kutatja az apja sorsát. A *Családi cirkusznak* keresztelt, rendhagyó trilógiát alkotó három prózai műve – *Korai bánat*; *Kert, hamu*; *Fövenyóra* – egyeduralkodó, alakváltoztató főhőse az Eduard Samnak elnevezett Kis Ede, és egy érzékeny kisfiú, Andi Sam. (A „Sam” beszélő név, jelentése: egyedül.)

„Mindenekelőtt megtudtam, hogy a szorongásos neurózist a közép-európai zsidó értelmiség endemikus betegségének tartották sokáig; másodsor, hogy ezek a betegek többnyire az itálban keresnek menedéket, abba fojtják lappangó félelmüket; és, harmadszor, hogy ez a kór öröklődik, egyes szerzők szerint az esetek 10–20, mások szerint 70–90 százalékában is. Így leltem végre magyaráza-

tot önnön traumatikus szorongásaimra, amelyek fiatal koromban látogattak meg két-három ízben, és amelyek szerencsére mindössze néhány napig tartottak... Iszonyú kinszenvedés ez” – áll Danilo Kiš egy 1986-os interjújában (Borbély János fordítása).

Ez a beteg, de fess ember későn házasodik. Negyvenkét évesen, Szabadkán találkozik Milica Dragičevićtyel, egy montenegrói szépséggel, aki a Crna Gora-i Cetinjéből érkezett a Vajdaságba, látogatóba a nővéréhez, és mindjárt feleségül veszi. *Kert, hamu* című regényében így képzeli el a páratlan találkozást a fia:

„Ezen az estén, egy nagyobb társaságban, a szomszédos asztalnál, Eduard Sam megpillantott egy nőt, egy rendkívül szép nőt, s tökéletes éleslátással, mintegy meg akarván őrizni testének és szellemének váratlanul visszaszerzett integritását (amit ő teljes joggal az illető hölgy jelenlétével hozott összefüggésbe), kijelentette:

Uraim

Az asztalnál egyszerre csönd támadt, valami sűrű, tömény csönd, s tartósan megjelölte két lény, két csillagzat végzetes találkozását.

Csak a cigarettatárcák kattánása hallatszott az urak kezében.” (Ács Károly fordítása)

Az öncenzúrázott részbe talán beszúrhatnánk a *Korai bánat* egy mondatát: „születésemet, anyám szavai szerint, az ő könnyelmű kalandjának köszönhetem”. 1932-ben mindenesetre megszületik Danica Kiš, 35-ben pedig Danilo. A család még két évig Szabadkán él, szegényes körülmények között, szerbül beszélnek – vagyis szerbhorvátul, az apa nyilván kicsit horvát, kicsit vajdasági, az anya montenegrói dialektusban –, majd Újvidékre költöznek. Az apa, „a szerelmi csődlovag, az érzelmek részvényese” (két minősítés ez az ezer közül, melyekkel Danilo Kiš az apját felruházta műveiben, furcsa, színváltó, csupa-ellentmondás-hóstit formálva belőle) újabb nagy üzleten töri a fejét: készíti közúti, vasúti, hajózási és légi menetrendjének új, hatalmasra duzzasztott, kolosszálisnak szánt kiadását, míg elme-gyógyintézetbe nem kerül.

Mire meggyógyulna, kiüt a történelmi örület, Magyarországon meghozzák a zsidótörvényeket, a Vajdaságot visszacsatolják, és a magyar honvédek üdvözlésképp Újvidéken, 1942 telén, a „hideg napok” során lemészárolnak több mint háromezer szerbet és zsidót. Hajszálon múltott, hogy a Kiš család életben maradt.

„A befagyott Duna látképe. A városi strand deszkakabinjai előtt, akár valami üvegmasszába, hatalmas léket vágta; a lyukon átoztették a trambulín deszkáját. Körös-körül katonák; deres bajusz-szal, párázó lehetetlen... Az áldozatok a Duna sötétzöld vizébe hullanak. Egy polgári ruhás személy csákyával lökdösi őket a jég alá... Apám a késő délutáni órákban vetődött haza, megtörve, hirtelen megöregedve, azzal a borzadállyal a szemében, amelyet Kovinban [az elme-gyógyintézetben] láttunk három évvel korábban. A Dunán eltöltött nap meg a kabinok előtt a várakozás a pokol előcsarnokában, hogy sorra kerüljön (márpedig lehetetlen, hogy ne hallotta volna a lövéseket, a halálsikolyokat, a víz csobbanását), alapjaiban megrendítette amúgy is megromlott egészségét” – írja le részben dokumentumokból, részben a képzeletéből, részben emlékeiből merítve, az idézettel sokkal részletesebben a nevezetes „hideg napokat” Danilo Kiš az *Élet, irodalom* című, töredékben maradt párbeszédregényben (Borbély János fordítása).

Kis Ede furcsa menekülési útvonalat választ: a szülőfalujába, Kerkabarabásra viszi családját. Az ő kálváriája a vége felé közeledik – a Kohn familia kiközösíti, betegsége még jobban elhatalmasodik rajta, és csakhamar a zalaegerszegi gettóban, majd a marhavagonban találja magát. A fia kálváriája pedig elkezdődik. Az anyjával nagy nyomorban élnek, ő magyar iskolába jár, ahol „a zsidó gyereket a leggyöngébbek is verték”. Első fogalmazásait – és első verseit – magyarul írja:

„A nap sugarai felhagyta. Hideg őszi szél seprí az utakat. Iskolacekker kezembe, és kipirult arccal, de boldogan és törekvően megyek az iskolába. Örülök a tanulásnak, újabb pajtásoknak, az

iskolai játékoknak. De kissé mégis elszomorodok, ha a téltre gondolkodom, mert cipőm nekem és soknak nincsen, de nem baj, majd megsegít az Isten.” A következő házi feladat címe „A tél örömei”: „Sűrű pelyhekben hull a hó. Ott ülök búsan az asztal mellett, és nézem a gyerekek vidám, kivirult arcát. És ugrok, hogy elmegyek én is, élvezem a tél örömeit. Hopp, a cipőm a cipésznél. Búsan ballagtam az ablakhoz és tovább néztem. De megnyugodtam, délután kész lesz, és majd én is élvezem a tél örömeit. És arra gondolkodom, Istenem, hány van olyan, aki fázik és éhez, és nem azért búsul, mert nem szánkózhat, és nem élvezheti a tél örömeit. Hanem azért, mert fázik, cipője ruhája nincsen.” (az 1946/47-es irkából).

A kerkabarabási meg a zalabaksai nyomorgó évekről és a megaláztatásokról sok emléket őriz a *Családi cirkusz*. Szegény Milica Dragičević, akinek az alkoholista férj is rettenetes megpróbáltatást jelenthetett, az idegen közegben mérhetetlen szegénységbe és elárvultságba süpped; „úgy éreztük, hogy vállalnunk kell [apám] átkának és sorsának ránk eső részét”, áll a *Kert, hamuban*.

A csonka család 1947-ben a Vöröskereszt segítségével visszakerül Cetinjére, az anya szülőföldjére. Egy teljesen más világba. A kis Danilo már megint hurcolkodik, már megint hazát és nyelvet vált – és ez mindig így marad, hisz később Belgrád és Párizs között ingázik majd, örökké hontalanul. A montenegrói történelmi városkában, a fekete hegyek között a madzsar, a jöttment bélyegét sütik rá. Édesanyja hosszú szenvedés után meghal, s ő elveszti hitét. Nem hisz a kommunizmusban sem, és az irodalomra adja a fejét.

Belgrádba kerül egyetemre, és bohém fiatalember létére nem is sejtí, hogy írói pályája milyen meredek lesz. A legnehezebb ars poetica mellett dönt: az egész lényével, az életével akar írni. „Nemcsak szavakkal ír az ember, hanem az egész lényével, az ethoszával és a mítoszával, az emlékezetével, a tradíciójával, a kultúrájával, a nyelvi asszociációk lendületével, mindazzal tehát, ami a nyelvi automatizmuson keresztül kémozdulattá változik át (és viszont)” – írja 1986-ban. Egy évvel később – amikor már tudja, hogy tudórákja van –, arról beszél egy interjúban, hogy az író legnagyobb vétké, ha „olyasmiről ír, ami nem érinti legmélyebb lényét. Kissé romantikus eszme, de az igazi szöveg csakis az, amit az író azért vet papírra, mert muszáj neki. Ez a szövegen is érződik. Kifejeződik-e a mondatokban lényed leglényege, vagy csak egy tapasztalt, ügyes, sokat olvasott ember szövege jön ki a tolladból? Ebben áll a jó meg a rossz író közti különbség.” Akinek ilyen poétikája van, nem ír sokat, folytatja, hiszen csak kivételes pillanatokban ragad tollat, amikor képes átlépni a másik életbe, s hinni tud a teremtésben.

Kiś első alkotói fázisát teljes mértékben leköti az Auschwitzban eltűnt apa sorsának kutatása és megköltése, valamint a tiszta, gyermekkori self keresése, aki a művekben Andi Sam néven jelenik meg. Mit sem törődve a szocialista realizmus elvárásaival, a legnagyobb huszadik századi prózáirók munkásságának tanulmányozása és elemző bírálata nyomán, valamint saját kudarcából okulva egészen sajátos prózaformációkat alkot, poétikáját pedig „po-etikává” alakítja, azaz olyan felelősségteljes, a század etikai katasztrófájával számoló írói magatartást épít ki, mely világirodalmi mércével mérve is párját ritkítja.

Miután végez a *Családi cirkusszal*, és a *Fövenyórában* – mely a múlt század egyik legkülönösebb, legformabontóbb regénye –, csodával határos módon feltámasztja szerencsétlen édesapját, miután tehát hosszú évek szellemi munkájával megemészti a holokausztot, újabb nagy írói próbatételt vállal: most a Gulag következik. A holokauszt tapasztalata és megírása egyenesen megköveteli tőle a szembesülést a másik lágervilággal. A *Borisz Davidovics síremléke* című novellaciklus a huszadik század nagy illúzióját szedi szét, a kommunista forradalmárok rettenetes életútjait sűríti példázatos elbeszélésekbe. A „tömörítés poétikája” nemcsak az „őrült” mániája volt, hanem az író technikai felvérteztségének és tárgyi tudásának köszönhetően mesternovellákat eredményezett.

A kommunizmus dicsfényét megtépázó és a tragikumára rávilágító novellák persze abban az időben, a hetvenes években, nagyon sok mindenkinek szúrta. Ez a könyv a történelmi hazugságok, becsapások és csapdák egész enciklopédiájával szolgál, és a büszke jugoszláv elvtársak csúnya, gyanús provokációnak fogták fel az irodalmi művet. Felháborodtak – ismerjük a felháborodásnak azt a kvázi-moralizáló, baljóslatú és fenyegető stílusát –, aminek rágalomhadjárata és bírósági per lett a vége – börtön is lehetett volna, ha a rendszer eresztékei akkor már nem recsegték volna. Danilo Kišnek azonban ez a megalázó hercehurca is elég volt; vette ütött-kopott történelmi kofferét, és meg sem állt Párizsig. *„A sztálinizmus nem halott”,* nyilatkozta még 1988-ban is. *„Mert a sztálinizmus nem is annyira történelmi jelenség, mint inkább szellemi állapot. Nem csak Kelet-Európa kommunista pártjaiban, hanem Nyugaton is, Olaszországban, Franciaországban... A mentális szokások nehezen változnak. A doktrínér fanatizmus még mindig itt köröz felettünk.”*

Az a fajta ember volt, aki kikövetelte a sorstól a magáét, mint egy színész, aki nem hagná ki a repertoárjából sem Hamletet, sem Othellót. *„Az ember voltaképpen eljátssza az életét, a sorsát”,* írta már első regényében is. Az irodalompolitikai csetepatét és az újabb honváltást – a hontalanság újabb stációját – szerelmi dráma tetézte, egy válás és egy új szerelem, a frankofil szerb feleség után a szlavista francia szerető.

„Tudom, hogy érzed magad most”, mondja a Jurij Golec című, nagyszerű elbeszélésben, mely majd csak a halála után jelenik meg. *„Én is fölébe hajoltam ennek a szakadéknak nemrég. Ember ilyenkor tanácsot nem adhat, az Istenet meg az ilyen dolgokban, már megbocsáss, nemigen kérdezik. Olyan könyvek után kutattam akkoriban, amelyek erőt adnának a túléléshez. És arra a tragikus eredményre jutottam, hogy a temérdek könyv, amelyekkel évtizedekig tölttem a fejem, ebben a sorsdöntő órában nem segít. A szent könyveket meg az ősi bölcsességeket nem számítom közéjük, mert nem voltak rájuk kész, hiányzott belőlem a kiindulópont: a hit Istenben... Egyvalamire jutottam olvasmányaimból: hogy az égető kérdésekre a könyvekben nincs válasz.”*

Egy végigolvasott élet után születik meg ez a felismerés, ugyanakkor megszületik egy megálmodott könyv, *A holtak enciklopédiája*, mely Danilo Kiš utolsó elbeszéléskötetének címe lesz. Ez az álombéli enciklopédia sűrített, mérhetetlenül tömörített formában a világon valaha élt minden kisember életének történetét tartalmazza, de nem csak ömlesztett adatok formájában, hanem pontosan súlyozva, felmérve, és mesterien ábrázolva egy-egy élet lényegi tartalmait, mélyáramát és vonalvezetését, kritikus pontjait. Az azonos című novella példát is mutat az eszményi biográfiára, és – csodálatos módon mindössze húsz oldalon – elmeséli egy *„senki”,* egy bizonyos Đ. M. életét a huszadik században, egy másik senki, egy anonim összefoglalásában. *„Vannak még emberek a világon, akik feljegyeznek és megbecsülnek minden életet, minden szenvedést, minden emberi létet. (Akármilyen sovány vigasz, de vigasz.)”* – fűzi hozzá a kommentátor. Az enciklopédia megálmodott, *A holtak enciklopédiája* viszont létező, materializálódott remekmű, profán Könyvek Könyve, *„élet & irodalom”* közös csodaszüleménye. *„Ami magát A holtak enciklopédiája című elbeszélést illeti, amelyben ezt az Enciklopédiát úgy ábrázoltam, mint minden emberi történés gyűjtőhelyét, ez csupán az én saját poétikám metaforája, annak eszményi, soha el nem ért vetületét jelképezi”,* mondta Kiš 1984-ben, még tele lendülettel, új irodalmi hódításokra készen.

Ez a bizonyos Đ. M. az elbeszélésben rákban hal meg. Miközben Danilo az elbeszélést írta, már benne is burjánzott a daganat. Később, amikor megtudja a diagnózist, nem tud eltekinteni az élet-irodalom újabb párhuzamától, hisz egész életében ez a kérdés foglalkoztatta. *„Azt mondtam magamban: ez a büntetésed”,* áll egy 1986-ban adott interjújában. *„Azért, mert megjátszottad az alkotót, azért, mert rivalizáltál az Istennel. Habár nem vagyok misztikus, azt hiszem, ilyen dolgokat nem írhat meg az ember büntetlenül... Valami előérzettől űzve már előre leírod az életedet. Az íróval, aki csak a kezével ír, s itt az olyan íróra gondolok, aki a kisujjából rázza ki a dolgokat, nem pedig a szívéből, az olyan íróval soha nem történik semmi.”*

Vörös Lenin-bélyegek című, az utolsó könyvét lezáró novellájában Kiš azt is „megérzi előre” és leírja, hogyan vetekednek a hátramaradottak egy írói életmű értelmezési előjogáért, mint próbálják holtában is kisajátítani az író és művét.

Danilo Kiš mára Szerbiában nemzeti íróvá avanszált, akit ezek is, azok is, posztmodernekek is, pravoszlávok is, nacionalisták és európeérek is a magukénak akarnak, a zászlajukra tűzik, s vannak sértődött írókollégák, akik köpni-nyelni nem tudnak tőle, és elvitatják érdmeit. Életében kihívó egyéniség volt, s holtában is az. Műve a huszadik század relikviáriuma avagy herbáriuma: „materializálódott, tömény eszme: materializálódott élet”. A metaforákból sohasem fogyott ki. „Az ütött-kopott történelmi koffer, melynek rozsdás zárai minduntalan felpattannak, hangos csattanással, mintha valami ódon elöltöltős pisztoly durranna, árván és egymagában merült fel az özönvízből, akár egy koporsó” – áll az egyik régi kisprózában, mely a Magyarországról megmentett hagyatékról szól. Danilo Kiš hagyatéka, noha ezt csak kevesek tudatosították: magyar ügy is.

Egyszer egy kései interjúban azt mondta, hogy legszívesebben talán a műveit is magával vinné Kháron ladikján a túlvilágra. Csalódott a modern irodalomban. Ha lett volna új alkotói fázisa, az minden bizonnyal – posztumusz írásai tanúsága szerint – az alázat és bizonyos új egyszerűség jegyében fogant volna. „Gyengédebben, gyengédebben, gyengédebben”, ez volt az egyik utolsó leírt sora.